

А. В. ЛАГУТИНА
СМАК І ОБ'ЄКТИВНІСТЬ

Ще в середині XVIII століття видатний російський письменник М. М. Карамзін на своє власне риторичне запитання: «Скільки часу потрібно лише на те, щоб досконало оволодіти духом мови своєї?» — відповів: «Вольтер сказав справедливо, що за шість років можна оволодіти всіма головними мовами, але все своє життя треба вчитися своїй власній»¹. Справді, кожен, хто володіє сучасною українською літературною мовою, знає, що вдосконалювати власну мовну майстерність доводиться все своє свідоме життя, вивчаючи надбання зразкового мовлення і переборюючи різні недоладності, які трапляються в кожного мовця. Причина цього у складному взаємозв'язку між мовою і сприйманням мовних процесів. Сучасна українська літературна мова настільки розвинена й багатогранна, що нею можна висловлювати найскладніші думки й почуття. Саме тому О. Є. Корнійчук у виступі на XXIII з'їзді Комуністичної партії України дав таку характеристику нашій сучасній мові: «У братній сім'ї мов соціалістичних націй Союзу Радянських Соціалістичних Республік багатоголосо і пишно звучить багата й розквітла українська літературна мова. Вона є дієвим засобом піднесення культури і освіти народу. Незмірно збагатилася жива усна мова українського народу, відійшов чи відходить у минуле розмовний примітивізм, літературна мова в наш час стала надбанням широких мас. Це є доказом високого рівня розвитку української літературної мови». Цей бурхливий і багатогранний розвиток сучасної української мови у ряді випадків приводить до зіткнення старого з новим, знайомого з невідомим. У зв'язку з невмінням оцінити мовні явища, а також в разі недостатніх мовних знань і навичок з'являються мовні помилки й огріхи, штампи і трафарети. Щоб їх подолати, треба не тільки свідомо й цілеспрямовано оволодівати скарбами рідної мови, але й вивчати ті основні процеси, які відбуваються у житті літературної мови, в її розвитку й оновленні, у багатостильовому функціонуванні, в закладених у ній можливостях індивідуального вислову. В цьому вирі мовного життя людина повинна обрати такий шлях, щоб її мова стала знаряддям розвитку й боротьби, творчих пошуків і наукових дерзань, дружніх взаєностосунків і свідомого виховання. Отже, процеси індивідуального мовлення треба розглядати у зв'язку з виявом загальномовних тенденцій.

Розгляньмо особливості цих взаємозв'язків на кількох прикладах. Оскільки процес мовного спілкування є загальнолюдським, питання культури мовлення гостро й пристрасно обговорюють люди найрізноманітніших професій. Але індивідуальні смаки можуть бути об'єктивно істинними тільки тоді, коли вони ґрунтуються на знанні загальномовних процесів. Деякі з них лежать на поверхні мови й легко можуть бути оцінені. Так, кожного з нас незалежно від індивідуальних мовних смаків засмучує мова тих молодих людей, що говорять якимось суржилом, а не літературною мовою. Тільки як негативний мовний портрет, а не як зразок для наслідування можна сприйняти мову безпритульного Матроса з твору І. Микитенка «Вуркагани», який, бажаючи допомогти своєму другові Альоші придбати пристойний одяг, говорить: «Я надумав, як заробити грошей на *робу*. За два місяці ти матимеш такі *шкари, бобочку, кліфт, кальоса і чепу*, що й на Матроса *плюнеш*». Ще гірше, коли сьогодні освічені, оточені усіма атрибутами сучасної цивілізації юнак чи дівчина псують і калічать мову, виявляючи цим, на їхню думку, свою «вищість», «прогресивність», а насправді — інтелектуальну відсталість і недоумкуватість. Це викликає закономірне занепокоєння, оскільки за такою збідненою й спотвореною мовою ховається міщанське, нецікаве життя: герої одного з сатиричних віршів С. Олійника Саша й Маша — «прем'єр» і «прем'єрша» танців, що «крутять ногами крендельоші» і вимагають: «Давай лиш фокстроти і танги давай», — в житті, крім цих «танцюльок», нічого знати не хочуть. А ось герой сатиричної п'єси З. П. Мороза «Моряк і чорнобурка», який розмовляє з батьками, називаючи себе Вольдемаром, так: «Тепер *Вольдемар Андрійович при повному ажурі. (Розгортає надзвичайно барвистий галстук)*. О! Бачила? *Па*, поглянь. *Шик*. Найновіша мода».

¹ Н. М. Карамзін, Собрание сочинений, т. 7 изд. 3 1820 стор. 217.

Обговорюючи питання мовної культури, нерідко в полемічному запалі дають негативні характеристики всьому, що здається незвичним. Насправді ж, багато явищ, що зазнають осуду з боку некваліфікованих людей, органічно випливають з особливостей внутрішнього розвитку мови. Наприклад, деяким сучасним мовцям, які не враховують змінності семантики слова в її історичному розвитку, видається неправомірним вживання дієслова *виглядати* із значенням *мати вигляд*. Доводиться навіть чути на зауваження «О, ви так чудово виглядаєте!» жартівливу відповідь-запитання «Звідки?», яка ґрунтується на ігноруванні одного із значень слова. Щоправда, ні в творах І. П. Котляревського, ні Т. Г. Шевченка, ні Марка Вовчка значення *виглядати* — мати вигляд не знаходимо. Воно розвинулось пізніше, очевидно, на ґрунті здавна відомого переносного значення *виглядати* — визирати або показуватись, з'являтися, виднітися із-за чого-небудь. Пор.: «Добрість *вигляда*, як камінь з-під покоосу» (Гулак-Артемовський); «За спиною циганки в торбі теліпалась дитина й насилу *виглядала* з шматків дрантя» (Нечуй-Левицький). Уже в М. М. Коцюбинського *виглядати* в значенні мати вигляд зустрічається неодноразово («Антоніна *виглядала* втомленою»). Є воно і в мові І. Я. Франка («Темні скелі *виглядали* понуро; Я *виглядав*, як дідько, весь обмазаний кип'ячкою; Половина канцелярії, та, що ближче до вікна, *виглядала*, як дійсне пекло»). Тепер це звичайне, усталене значення слова *виглядати* поширене в розмовному вжитку, в художніх творах: його вживають С. Скляренко, М. Тарновський, В. Собко, П. Інгульський, Ю. Яновський, Л. Смілянський, С. Журахович та багато інших письменників, не цурається його й мова преси, радіо. Отже, якщо це значення слова нам не подобається, ми можемо обійтись без нього, звертаючись до інших словесних засобів, які більше нам імпонують, але заперечувати його як об'єктивний мовний факт у нас не завжди є підстави. Взагалі ж історія слів у їх формах і значеннях складна й мінлива, в чому легко переконатись, звернувшись до старих зразків мовлення. Не так, як ми, розмовляють, наприклад, герої І. П. Котляревського (порівняйте стилістично нейтральне мовлення Наталки Полтавки з однойменної п'єси: «Перестаньте *жартовати* надо мною, *безпомощною* сиротою, моє все *богатство* *єсть* моє добре ім'я; через вас люди *начнуть* шептати про мене, а для дівки, коли *об ній* люди зашепчуть...»). Ми розуміємо таку мову, але в сучасному мовленні надамо перевагу іншим словам або формам.

Протягом історії багато що в мові змінюється: уточнюються, усталюються певні граматичні норми, змінюються або втрачаються значення багатьох слів. Але такі процеси не відбуваються в мові раптово, зненацька. Правомірно твердити, що протягом певного періоду одночасно в устах представників різних поколінь звучать паралельно дві форми, два слова; певну форму, слово, певне значення одні мовці визнають, інші ігнорують. Саме тому виникає потреба подавати в лінгвістичних посібниках варіанти закінчення, наголосу, вимови і т. ін. Так, у популярній брошурі М. А. Жовтобрюха «Слово мовлене» наводяться слова з подвійним наголошенням: помилка — помилка, усмішка — усмішка, доповісти — доповісти, оповідач — оповідач тощо².

Ці пари наводяться як правомірно існуючі нормативні варіанти, які слід відрізнити від мовних огріхів, від порушень мовних норм. Про можливі відхилення від норми застерігають нормативні словники спеціального призначення. Наприклад, у «Словнику наголосів» М. І. (Погрібного є такі застереження: не бекон, а бекон, не відвезти, а відвезти, не псевдонім, а псевдонім, не середина, а середина, не хотять, а хочуть. Таким чином, положення про історичну змінність мовних явищ аж ніяк не суперечить існуванню загальнообов'язкових норм сучасної української літературної мови, що в певних випадках існують у кількох варіантах.

Згадаймо хоча б ту величезну кількість суфіксів, за допомогою яких творяться назви жителів певних місцевостей, міст, селищ, сіл. Це і назви жителів міста Києва — *киянин* та *киянка*, утворені за допомогою суфіксів чоловічого роду **-янин** і відповідного жіночого **-янка**, це й найменування жителів Чернігова — *черніговець* — *чернігівка*, для творення яких використано суфікси **-овець (-о[і]вка)**; мешканців Москви ми називаємо *москвичем* і

² Див.: М. А. Жовтобрюх, Слово мовлене, К., 1969, стор. 41.

москвичкою, творячи ці назви за допомогою суфіксів **-ич(-ичка)**, а Ворошиловграда — *ворошиловградцями* й *ворошиловградками*, звертаючись до словотворчих формантів **-ець (-ка)**. Наявність такої великої кількості словотворчих засобів для творення слів одного змістового, семантичного спрямування спричиняє інколи певні труднощі в їх використанні. Ці труднощі полягають у тому, що іноді буває важко дібрати необхідний суфікс, у зв'язку з чим з'являються паралельні назви, які не завжди відповідають ustalеним нормам сучасної української літературної мови. Наприклад, поряд із нормативною, літературною назвою жителів міста Львова — *львів'янин* — уживаються розмовні варіанти *львовець* і *львов'як*. Звичайно такі назви мешканців утворюються від назв відомих об'єктів і несуть у собі інформацію про ці об'єкти: ми знаємо, що *ленінградець* — це мешканець міста Ленінграда, а *дніпропетровець* — Дніпропетровська. Коли такі назви утворюються від маловідомих топонімів, вони досить часто не мають однозначної співвідносності із словом, від якого утворені. Наприклад, важко встановити, від якої назви населеного пункту утворено назву *зарічнянець*: Зарічна, Зарічне, Заріччя. Отже, утворюючи відтопонімичну назву, мовець має зважати на те, що її структура мусить бути прозорою.

З великими труднощами пов'язаний і добір найточнішого, найпотрібнішого для висловлення певної думки слова. Труднощі ці також мають характер подвійний: вони можуть бути як об'єктивними, пов'язаними з особливостями семантики сучасного українського слова, так і суб'єктивними, що випливають з обмеженого словникового запасу людини, недостатнього знання нею української лексики. Наше життя приносить дуже багато нових явищ і разом з ними — нових слів. Часто ці слова стають відразу зрозумілими з того контексту, в якому вони вжиті. Так буває, наприклад, із вдало створеними авторськими неологізмами. У поезії В. Сосюри «Прожектор небо розсікає, і золоті *аерозграї* в його промінні мерехтять» слово *аерозгряя* цілком зрозуміле, хоч воно раніше й не траплялося і вживається лише в цьому контексті. Іноді ж значення слова мовець розуміє лише приблизно і відразу не може встановити, що саме названо цим словом.

Надзвичайну увагу приділяв точності семантичного вживання слова В. І. Ленін. Наприклад, з приводу вживання слова *комуна* він зауважує: «Слово «комуна» у нас почало вживатися занадто легко. Усяке підприємство, засноване комуністами або з їх участю, часто-густо одразу вже оголошується «комуною» — і при цьому нерідко забувається, що *таку почесну назву* треба *завоювати* довгою і впертою працею, *завоювати* доведеним *практичним успіхом* у будівництві дійсно комуністичному»³.

Спеціальне опитування показало, що не кожна освічена людина відразу може відповісти, яке саме значення має слово *лігатура* або *інтерпретація*. Оволодіваючи мовними багатствами, доводиться весь час з'ясовувати значення невідомих слів, стежити за їх точним уживанням.

Вживаючи маловідомі назви, мовець іноді неточно передає звучання слова, сплутуючи його з іншими словами. Таких перекручених слів зустрічаємо немало навіть серед побутових назв. Так, у мові наших сучасників можна почути, що спортивне взуття для баскетболу називають не *кедами*, як треба, а *кетами*. Трапляється це тому, що людина не знайома з англійською спортивною термінологією, в якій існує ряд утворень із коренем *cad*. Те саме буває і з назвою східних ласощів — *шербетом*. Іноді не тільки говорять, але й пишуть *щербет*, і оскільки це назва продукту мало поширеного, на помилку не звертають уваги. Доводиться зустрічатися з неправильною назвою змішувача для коктейлів: замість *міксер* його іноді називають *мікстером*, маючи на увазі, очевидно, спорідненість цього слова й близької до нього за походженням назви *мікстура*.

Такі мовні недолатності, викликаючи комічний мовний ефект, мають стилістичне значення при створенні виразно негативного мовного портрета персонажів художніх творів. Саме з такою метою використовує лексику із спотвореним звучанням З. П. Мороз у п'єсі «Моряк і чорнобурка». Тут тітка Мотря «розпікає» свого зятя й дочку за те, що вони збудували дачу не там, де хотілося їхній матусі: «Говорила ж я, давайте будуватися не тут,

³ В. І. Л е н і н, Твори, т. 29, вид. 4, стор. 383.

не в цьому нещасному *Єрепені*, а де-небудь на півдні, біля моря. Розумні люди будують тепер дачі тільки на півдні. Там же *клеймат* який! Можна ж було — чи у Криму, чи у тій же *Хвості*, куди ми ото їздили, або десь там під *Хвостою*». Зрозуміло, нікому своєю мовою на таку Мотрю з її *Єрепенями*, *Хвостами* і *клей-матами* схожим бути не хочеться.

Щоб удосконалити власну мовну майстерність, перевірити свої мовні смаки і уподобання, а також об'єктивно оцінити мовлення когось іншого, треба добре відчувати загальний мовний досвід колективу, вивчати усталені, освячені традицією норми літературної мови.